
Людмила Строць

заступник директора Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури м. Тернопіль

Богдан Строць

к.і.н., директор ДП ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАН України м. Тернопіль

ЗАМКОВИЙ ПАЛАЦ У СКАЛАТІ

(спроба історичної реконструкції за матеріалами археологічних досліджень)

У статті робиться спроба історичної реконструкції замкового палацу у Скалаті за матеріалами археологічних досліджень.

Ключові слова: Скалатський замок, палац, археологічні дослідження, історична реконструкція.

Скалат – містечко районного підпорядкування в Підволочиському районі Тернопільської області, розташоване на річці Гнилій – правій притоці Збруча. Розміщення біля підніжжя невисоких гір Медоборів, які в народі називали скалами, визначило назву містечка. Через Скалат проходила давня дорога, що вела із Кам'янця-Подільського до Львова. Відстань до обласного центру – 32 км, кількість жителів – 4183 особи [7, с. 272].

ІСТОРІЯ

Перша згадка про Скалат, як село зустрічається в письмових джерелах, датованих 1512 роком, коли поселення входило до Тербовлянського повіту Руського воєводства. Саме тоді Януш Сверчовський, який відзначився у битві під Вишівцем, придбав села Лошнів, Скалат та Сущин у Станіслава Лошньовського. На межі XVI-XVII століть на прохання шляхтичів Сенінських цей населений пункт під назвою Денбно спеціальною грамотою Сигізмунда III одержав магдебурзьке право і у 1600 році вже вважався самоврядним містом: мав магістрат і ратушу [3, с. 374]

ЗАМОК

Спорудження Скалатського замку польські джерела пов'язують з іменем галицького мечника Кшиштофа Віхровського, який звів твердиню у 1630 році для захисту південно-східних рубежів Речі Посполитої від турків, татар, козаків [5, с. 103]. Але комплекс археологічних і архітектурних вишукувань, проведених впродовж 2007-2008 років, дозволяють внести корективи.

Зокрема, під час археологічних досліджень 2007 року по внутрішньому периметру мурованих замкових стін було виявлено земляні вали, наявність яких дозволяє припустити, що замок побудовано на місці більш ранньої оборонної споруди, а земляні вали було використано для підсилення обороноздатності нових замкових мурів [6, с. 250].

Наукові вишукування архітектурної майстерні Ю. Вербовецького, які проводились в рамках підготовки Концепції реставрації та пристосування Замкового комплексу в м. Скалаті, дають можливість констатувати, що Скалатський замок за своїми архітектурними ознаками відображає період розвитку оборонної архітектури др. пол. XV – поч. XVI століть і відноситься до типу ранніх регулярних замків.

Отже, археологічні і архітектурні дослідження ставлять під сумнів існуючу в літературі (в основному польській) офіційну дату будівництва Скалатського замку і дозволяють з великою долею ймовірності припустити, що з приходом у 1630-ому році нового власника Скалата – галицького мечника Кшиштофа Віхровського проводились масштабні роботи по відбудові та укріпленню споруд вже існуючого замку, збудованого в др. пол. XV – поч. XVI століть. А земляні вали, виявлені археологічно, відносяться до одного з його будівельних періодів.

ПАЛАЦ

Про житлове замкове приміщення маємо мало відомостей. Достеменно відомо, що Кшиштоф Віхровський одночасно з будівництвом (реконструкцією) замку до східної оборонної стіни прибудував житлове приміщення, яке входило в загальну оборонну систему.

В кінці XVIIIст. нова власниця замку Марія Щіпйонова, що перетворила замок на житлову резиденцію, на місці колишнього житлового приміщення, біля східної стіни, будує бароковий палац із цокольним поверхом, високим мансардним дахом та «партеровими» прибудовами. Біля протилежної обводової стіни було розміщено комплекс приміщень господарського призначення.

Перша і друга світові війни відіграли фатальну роль у долі палацу. Він був дощенту зруйнований і лежав у руїнах. Після того, як місцеві жителі розібрали для господарських потреб вціліле каміння, цеглу і залишки

дерев'яного перекриття, від палацу залишилися фундаменти, вкриті битою цеглою. З часом все це поросло дерном і перетворилася на пагорб.

Часткові ремонтно-реставраційні роботи, які проводилися на замку в повоєнний період, не торкнулися палацу. В планах реставраторів його руїни ніколи не розглядалися, як об'єкт, можливий для відновлення. Пагорб, що утворився на місці руїн, використовували для запускання машин в часи перебування тут місцевої автоколони.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

У 2007-2008 роках на замовлення Національного заповідника «Замки Тернопілля», до складу якого сьогодні входить замок, проводилися археологічні дослідження замкової території. Дослідження тут проводилися вперше і здійснювалися структурним підрозділом Інституту археології НАН України – ДП «ОАСУ Подільська археологія». Розкопками було охоплено і місце розташування палацу. В архівах досі не виявлено ні описів житлового приміщення XVII ст., ні нового палацу, тим більше його внутрішнього планування. Тому матеріали археологічних розкопок є єдиним джерелом інформації про палац, етапи його будівництва, систему забудови.

На місці палацу по лінії південний схід-північний захід, вздовж східної стіни замку закладено розкоп №5 довжиною 20, шириною 18 метрів, кутами орієнтований за сторонами світу. Перед початком розкопок руїни палацу нагадували пагорб розмірами 39 м × 13,3 м, орієнтований по лінії південний схід-північний захід, вкритий дерновим шаром. На рівні середини північно-західної стіни розміщується вхід в цокольне приміщення, яке в результаті підняття ґрунту нагадує підвал, відкритий для огляду лише частково. Розкопом досліджено південну частину палацу площею 360 кв. м (Рис. 1). Північна ж частина буде досліджуватись після укріплення підвалів палацу, що є необхідною умовою безпечного проведення розкопок.

Після зняття дерну по всій території розкопу виявлено суцільний шар дрібно битої цегли, серед якої зрідка трапляються цілі форми з пальцевими розчосами – т. зв. пальцівки. За нашими припущеннями наявність цілих форм пальцівки пояснюється тим, що в силу своїх нетрадиційних розмірів і форми вона виявилася незатребуваною в господарських цілях місцевих жителів.

Фундаменти палацу

Фундамент південної стіни після розчистки виявився частково поруйнованим. Максимальна висота збереженої частини 1,45 м, мінімальна – 0,61 м. Виявлено 2 кам'яних підмурівки, обидва шириною 3,0 м, що розміщувались по кутах і під гострим кутом примикали до основного фундаменту будівлі.

Фундамент західної стіни поруйнований на 90 відсотків. В процесі розчистки виявлено додаткові фундаменти прямокутної форми, розмірами 6,0 × 3,0 м, що примикали до його північно-західного кута. Судячи з того, що фундамент встановлено на пересипному ґрунті, видається, що маємо справу з прибудовою полегшеного типу. Очевидно, дана споруда і є однією з «партерових» прибудов до палацу XVIII ст., яка згадується в польських описах замку. В розвалах фундаменту виявлені сліди сходів. Тут зафіксована монета – мідний солід XVII ст.

Фундаментом східної стіни слугував замковий мур. Сьогодні він є підмурованим до загальної висоти замкових мурів і збереженим найкраще.

Стіни

Після звільнення пагорба від дерну та битої цегли виявились чіткі контури залишків чотирьох палацових стін, одна з яких, капітальна, вимурувана з каменю, три інших – внутрішні перестінки – з цегли. Відстань між капітальною стіною і перестінком становила 4 метри, між другою і третьою стіною – 6, між третьою і четвертою – 3,5. Довжина кожної із стін – 9,5 м. Отже, збереглися залишки стін, які за попередніми припущеннями розділяли перше і друге, друге і третє приміщення (нумерація приміщень умовна, встановлена для зручності опису в напрямку від південної стінки до північної).

Збереглися також залишки стін, які відділяли приміщення від двох коридорів, влаштованих вздовж фронтальної і задньої стін палацу. Від них цегляна кладка збереглась лише частково, в більшості – кам'яна вимостка. Таким чином, з'ясовано (в межах досліджуваної частини) систему внутрішнього поділу будівлі палацу.

Площадка 1 (кімната або тераса?)

Площадка, на якій знаходиться кімната (тераса) має прямокутну форму, розміри 9,5 × 4,0 м, розташована в правій частині палацу, в південній частині розкопу. У зв'язку з тим, що збереженою є лише внутрішня стіна між площадкою 1 і кімнатою 2, остаточно ідентифікувати кімнату або терасу не видається можливим.

На глибині 0,1 м на площадці виявлено велику кількість цілих форм і фрагментів керамічної плитки з орнаментациєю у вигляді решітки (кін. XIX на поч. XX ст.), покладеної на цемент. На деяких фрагментах є стилізоване зображення лілії. Виявлено також дерев'яну ручку від ножа із залізними заклепками, цвяхи різної довжини і форми. На долівці, вздовж південно-західної і північно-східної стінок є кам'яна кладка, яка стикається з цегляною кладкою стін. Впоперек кладки зафіксовано монолітний камінь – пісковик сірого

кольору довжиною 1,45 м, шириною 0,37 м з поздовжнім жолобом. По центру жолоба на рівні середини є заглиблення. За функціональним призначенням жолоб міг виконувати роль частини об'єкту водовідведення. А невеличке рукотворне заглиблення могло слугувати своєрідним фільтром і зупиняло важкі або ж коштовні речі, що випадково попадали у злив води.

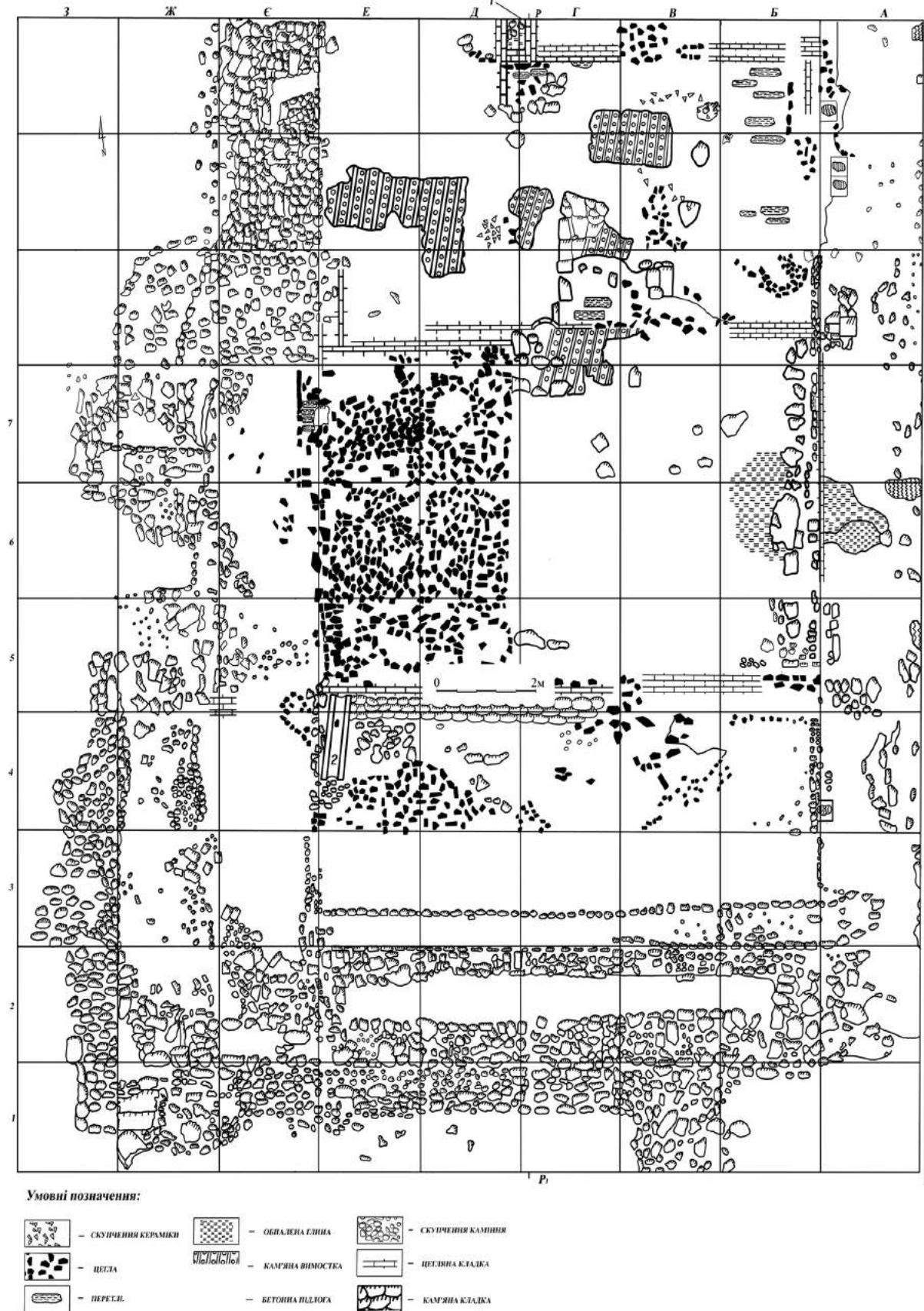

Рис. 1

На користь того, що описане приміщення разом з партеровою прибудовою було терасою, добудованою до основного приміщення в XIX ст., працює «легкий» фундамент, на якому розташована тераса, підмурівок до фундаменту під кутом 45%, що використовувався для сходження на терасу, а також підлога, викладена керамічною плиткою, (у двох інших кімнатах підлога – з дерев'яним настилом).

Частина елементу водовідведення, розташованого впоперек стіни між приміщенням 2 і терасою (кімнатою), вказує на прибудову останньої до будівлі палацу у пізніші часи. Очевидно, до будівництва тераси був прямий вивід використаної води з палацу назовні, а після її добудови, кам'яний моноліт не демонтували, а залишили під підлогою.

Варіант кімнати також не відкидається. Приміщення могло слугувати для потреб гігієни. Для цього була потрібна підлога з керамічною плиткою а також каналізаційний злив. Тому для остаточних висновків потрібні подальші дослідження, які дадуть можливість встановити цілісну картину палацу, а відтак – і окремі його деталі.

Приміщення 2 (кімната)

Розміри – 9,5 × 6,0 м, прямокутної форми, займає центральну частину розкопу, розташована в правій частині палацу, з першою кімнатою стикується південною стінкою. Після зняття дернового шару був виявлений суцільний шар битої цегли із вкрапленнями битої плитки і кахлів.

Після розчистки на глибині 0,15–0,20 м виявлено зтілілі дошки, покладені на кам'яну забутовку (залишки підлоги). Вздовж південно-східної стіни, з внутрішньої сторони проявлено кам'яну кладку 6 м × 0,5 м. На цьому рівні знайдено велику кількість цвяхів а також ніж із залізними заклепками і фрагментом леза.

Нижче рівня підлоги, на глибині 0,35 м виявлено матеріали періоду функціонування житлового приміщення XVII ст. Зокрема археологічно цілу кахлю з рамкою глечикоподібної форми зі стилізованим зображенням двох квіток на лицевій стороні, 4 складені одна на одну археологічно цілі віконниці, очевидно заготовки, які лежали в купі перепаленого дерева. Під нижньою віконницею лежала монета – мідний солід (1633-1634 рр.) періоду королеви Христини. Окрім неї в культурному шарі XVII ст. виявлено ще два мідних соліди та мідний литий меблевий ключик, тримач якого виконаний у формі ажурного орнаменту із геральдичних символів.

Приміщення 3 (кімната)

Розміри – 9,0 × 3,5 м. Кімната досліджена лише частково, має прямокутну форму, знаходиться в північній частині розкопу, в центрі палацу. Під час розчистки розвалу битої цегли виявлені фрагменти кахель, керамічних плиток із сюжетним рельєфним орнаментом, фрагменти ліпнини (керамічної оздобы карнизів) з рослинним орнаментом, вкритих білою поливою. Всі матеріали датуються XIX ст. На глибині 0,15-0,20 м виявлено ділянки зтілілих дощок (залишки підлоги), що концентруються ближче до східної стіни і мають розміри 2,71 × 1,56 м та 1,46 × 0,64 м. По центру кімнати, ближче до південно-західної стінки, виявлено залишки опалювальної споруди, викладеної з цегли. Основна споруда мала чотирикутну форму, її розміри становили близько 1 м у довжину, 1,25 м в ширину та 0,38 м у висоту. З внутрішньої сторони споруди цегла носить сліди кіптяви. В нижній частині від неї відходить додаткова споруда протяжністю 0,90 м, викладена двома паралельними рядами цегли, поставленими на ребро. За попередніми припущеннями ця конструкція могла відігравати роль повітроводу для додаткового обігріву кімнати. На користь такої версії працює той факт, що між рядами цегли виявлені залишки дерева, яке є поганим теплопровідником і забезпечує подачу тепла на відстані. Біля опалювального пристрою знайдено залізні попільні дверцята. На глибині 0,15 м, в культурному шарі XIX ст., виявлено розлив ртуті. З кімнати є вихід у задній коридор, вимощений двома кам'яними тесаними шліфованими плитами.

Коридори

Вздовж кімнат тягнуться два коридори, перший, з фасаду, розмірами 20,0 × 3,0 м, розміщений вздовж кімнат з північно-східної сторони, другий, т. зв. «задній», між палацом та замковою стіною, з розмірами 20,0 × 2,0 м.

Розчистка другого коридору дала цікаві результати і, одночасно поставила запитання. Зокрема з'ясовано, що кам'яна підлога коридору впритул примикає до замкової стіни, отже, коридор зв'язує її з палацом. Очевидно, замкова стіна слугувала однією із стін в житловому приміщенні XVII ст. Тут же фіксується згарище, в якому на глибині 0,2 м знайдено кубок і розвали двох макітер з червоної і білої глини та мідна монета (боратинка). Всі матеріали датуються XVII ст. Згарище може бути результатом однієї з пожеж, які часто траплялись в замку у XVII ст. в зв'язку із нападом татар. З коридору фіксується вхід в третю кімнату, викладений кам'яними шліфованими плитами.

Знахідки

Під час розкопок виявлено знахідки, представлені керамічними виробами, виробами із заліза, міді, кольорового сплаву, виробами з фаянсу, порцеляни, скла, нумізматичними матеріалами.

Керамічні вироби – це кахлі, люльки, ліпнина, посуд, облицювальні плитки, плитки на підлогу, черепиця.

Кяхлі, виявлені під час досліджень, різночасові, відрізняються як за технікою виготовлення так і за типологією. Є один екземпляр кахлі XVII ст., – глечикоподібної форми, на дзеркальній стороні якої – рослинний орнамент. Найімовірніше, що кахля є продуктом місцевого виробництва, оскільки виконана в традиціях місцевих кахляних майстерень, які існували в Сатанові, Зінькові, Теробовлі. Решта – датуються XIX ст., в основному фабричного виробництва, із штампами і номерами на тильній стороні. В основній масі орнаментовані, невеличка частина – без орнаменту. На одній з кахель, вкритій білою поливою, є штамп із написом німецькою мовою «Einenfabrik von Chardt...», на іншій є залишки напису «...tmut», (назва фірми-виробника). Крім білих, які складають основну масу, є кахлі вкриті коричневою, чорною, зеленою, рожевою, прозорою поливою. Орнамент на кахлях двох типів: рослинний та геометричний.

Ліпнина (карнизи) мають декілька орнаментальних полів, обрамлених двох – або трьохступінчатою рамкою, розміщеною під тупим кутом до орнаментального поля. Центральне поле, як правило, найбільше. Орнамент у вигляді виноградної лози, розарію, тиснутих хрестиків, стилізованих хвиль.

Плитки облицювальні мають рельєфний орнамент у вигляді стилізованого зображення церкви і надбрамної прикраси.

Плитки на підлогу зустрічаються двох типів, одна із дзеркальної сторони має відтиск мозаїчного штампу, інша – прикрашена кольоровим геральдичним орнаментом (стилізована лілія).

Ліпнина і плитки датуються XIX століттям.

Посуд представлений макітрами, кубком, тарелю, мисками, фрагментами сковорідки, горщиків. Виготовлений з добре відмуленої глини з домішками дрібнозернистого піску, орнамент тиснений у вигляді горизонтальних ліній, часом мальований. Є екземпляри, вкриті зеленою або коричневою поливою (XVII-XVIII ст.).

Люльки (фрагменти) 3 екз., виготовлені з коричневої, добре відмуленої глини з домішками дрібнозернистого піску, чашечки двох – округлі, чашечка третьої – шестигранна з крапковим тиснутим орнаментом, відростки у всіх трьох прикрашені поздовжніми канелюрами. Одна люлька – чорнолощена, дві інших – покриті коричневою поливою. Датуються XVII-XIX ст.

Колекцію керамічних виробів доповнюють вироби із заліза, міді, кольорового сплаву, фаянсу та скла.

Вироби із заліза представлені цвяхами – різними за розміром – від 4 до 23,8 см, чотирихгранної форми з округлою шляпкою, калачоподібним кресалом із закрученими кінцями, попільними дверцятами до пічки, залізними елементами пічного опалення, дверними скобами, віконними ручками, ножем з 4-ма заклепками на держаку і фрагментом леза, ложкою. Датування – XVIII – поч. XX ст.

Із виробів з міді маємо литий ключик до меблів з трипелюстковим тримачем, прикрашеним ажурним орнаментом із геральдичних символів (розквітле серце, факел, морський якір), датується XIX ст.

Вироби з кольорового сплаву – барокова накладка для меблів з рослинними орнаментом (поч. XX ст.).

Вироби з фаянсу презентують фрагменти тарілок, прикрашені сірими і золотистими поясками, рослинним орнаментом. Датуються кін. XIX – поч. XX ст.

Вироби зі скла включають в себе скарб з 5-ти ідентичних археологічно цілих віконниць 11 см в діаметрі із завальцованими краями і одного розвалу, які датуються XVII-XVIII ст. Трапляються фрагменти скляних фужерів, склянок, віконного скла.

Нумізматичні матеріали: чотири мідні монети (литовські соліди) XVII ст., одна з яких (із збереженим карбуванням) періоду королеви Христини (1633-1634 рр.)

ВИСНОВКИ

Отже, розкопом досліджено фундаменти житлової будівлі XVII ст., частину палацу др. пол. XVIII ст. та південну «партерову» прибудову XIX ст.

Під час розбудови палацу можна виокремити дві фази.

- **Фаза 1** – побудова житлового приміщення в XVII ст. одночасно з побудовою замку. Житлове приміщення входило в загальну оборонну систему. Задньою стіною приміщення слугував східний оборонний мур. Доступ до муру і, очевидно, до бійниць забезпечував коридор, до якого був вихід як із кімнат, так і з двору. Південні фундаменти укріплені підмурівками.

Приміщення багаторазово горіло. На це вказують сліди згарищ на задньому коридорі, в якій виявлена кераміка XVIII ст. За попереднім припущенням в житловому приміщенні на рівні першої кімнати палацу функціонувала кухня. На це вказують залишки кухонного і столового посуду (сковорідок-латок, мисок, горщиків, макітер, кубка), виявленого нижче рівня підлоги. Там же, в культурному шарі XVIII ст., виявлено і коробчату теракотову кахлю з квітковим орнаментом, можливо місцевого виробництва (найближчі до Скалата цехи гончарів існували в Сатанові, Зінькові, Теробовлі). Віконним склом слугували т. зв. віконниці, цілі фор-

---

ми яких виявлені також в культурному шарі XVII ст. 3 монети (мідних соліди) XVII ст., одна з яких періоду королеви Христини (1633-1634 рр.) доповнюють колекцію і додатково датують виявлені матеріали.

Тут же на глибині 0,35 м виявлено мідний литий меблевий ключик із трипелюстковим тримачем, який можна віднести, як до житлового приміщення XVII, так і до палацу кінця XVIII ст., оскільки був виявлений на рівні підлоги.

• **Фаза 2** – побудова барокового палацу в кін. XVIII ст. на фундаментах колишнього житлового приміщення з використанням задньої замкової стіни. У зв'язку із втратою замком оборонних функцій задній коридор палацу перестає виконувати первісну роль – відпадає потреба доступу до задньої стіни з оборонною метою. Тепер його використовують, як робочий вхід до кімнат. Парадний вхід у палац влаштовується по центру фасадної стіни, на що вказують виявлені сходи. До південно-західного кута добудовується прибудова полегшеного типу, т. зв. «партерова». Можливо для симетрії така ж прибудова існувала біля північно-західного кута. Це покажуть подальші дослідження.

Археологічними дослідженнями частково встановлено, як виглядало внутрішнє планування палацу в кінці XIX ст. Це були автономні приміщення (кімнати) з переднім і заднім коридорами. Стосовно першого приміщення існує версія, що це могла бути, як тераса, до якої в XIX ст. було прибудовано партерову прибудову, так і кімната для потреб гігієни, оснащена каналізаційним зливом. В двох інших кімнатах підлога дерев'яна, для обігріву використовувались кахельні пічки, каміни. По особливому була облаштована третя кімната. На її місці зустрічаються фрагменти керамічних кахель, облицювальних плиток, ліпнини до вікон та стелі а також дуже коштовних кахель, вкритих білою поливою, т.зв. «порцелянових», з штампом відомої у Європі в XIX – поч. XXст. фірми «Л. і Ц. Гартмут» [4, с. 192]. Крім кахельної пічки існував додатковий обігрів у вигляді повітроводів. Велика кількість розлитої ртуті вказує на наявність термометра або іншого вимірювального пристрою. До кімнати є вхід із заднього, робочого коридору. Можна припустити, що кімната відігравала роль гостьової зали.

Металевий ключик, трипелюстковий тримач якого оформлений геральдичним орнаментом і барокова накладка для меблів зі стилізованими квітами лотоса дають уявлення про меблі, якими користувалися власники палацу. А фаянсові фрагменти тарілок з рослинним та геометричним золотистим орнаментом – про посуд, який функціонував у побуті.

Подальші археологічні розкопки іншої частини палацу підтвердять або заперечать гіпотези археологів і архітекторів, які виникли в процесі досліджень. Результати наукових вишукувань на місці палацу в Скалаті слугуватимуть не лише для задоволення виключно академічного інтересу, а також стануть базою для реставрації та пристосування Замкового комплексу, яка планується керівництвом Національного заповідника «Замки Тернопілля» в недалекому майбутньому.

Список використаних джерел та літератури

1. Вербовецкий Ю. Концепція відтворення Скалатського замку // Галицька брама, 2007. – С. 46.
2. Земля Тернопільська, путівник. – 2004. – С. 66.
3. Олег Клименко, Богдан Хаварівський. Міська геральдика Тернопільщини. – 2003. – С. 374.
4. Колупасва А. Українські кахлі XIV – початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть, – Львів, 2006. – С. 192.
5. Przewodnik po Ukraini Zachodniej, czesc II, Podole, 2006, s. 103 s. 104, s. 105.
6. Строчень Л.Д. Археологічні дослідження Скалатського замку в 2008 році // Археологія і давня історія України. Вип. 2. Археологія Правобережної України. – К.: Інститут археології НАН України, 2010. – С. 250.
7. Тернопільський енциклопедичний словник, т. 3 П-Я. – С. 272.

Максим Ющенко
ГО «КИУР», м. Київ

ДНІСТРОВСЬКИЙ СЕКТОР ГАЛИЦЬКОЇ ЛІНІЇ УКРІПЛЕНЬ

Стаття присвячена Дністровському сектору Галицької лінії укріплень – частині стратегічного оборонного рубежу, створеного на території «Королівства Галичини і Лодомерії» в період перебування Галичини в складі Австро-Угорщини. Розглянуто історію появи перших укріплених пунктів на цій лінії та поступовий розвиток протягом кількох десятиріч. Описано стан укріплень Дністровського сектору напередодні Першої світової війни. Розглянуто роль цих укріплень в бойових діях періоду Першої світової війни, їх долю в повоєнні роки.

Ключові слова: Галичина, маневровий простір, Східна війна, Дністровський сектор Галицької лінії укріплень, фортеця, тет-де-пон, редут, батарея, польові позиції, Боснійська криза, Балканські війни, Перша світова війна.